

Biserka Grabar

BISERKA GRABAR

(1932-1986)

Preranom smrću Biserke Grabar, znanstvenog savjetnika i direktora Staroslavenskog zavoda »Svetozar Ritig«, 29. kolovoza 1986, kroatistička je znanost izgubila jednog od svojih najboljih znanstvenika, a hrvatska, slavenska i evropska medievistika, hrvatsko glagoljaštvo posebno, jednog od svojih vrhunskih istraživača.

Biserka Grabar rodila se u Zagrebu 2. lipnja 1932. godine. U Zagrebu je završila Klasičnu gimnaziju (1951), a 1957. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirala je klasičnu filologiju. Premda nije bila slavist po školovanju i obrazovanju, nakon završenog studija počela se zanimati za slavensku filologiju. Upisala je i završila tečajeve iz glagoljske i ćirilčke paleografije u Historijskom institutu JAZU kod profesorâ Vjekoslava Štefanića i Vladimira Mošina i zaposlila se u Staroslavenskom institutu, koji je za rad na svojim projektima u to vrijeme upravo trebao jednog klasičnog filologa. Od jeseni 1959. godine započela je raditi u Institutu kao ekscerptor na izradi *Rječnika crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije*, dakle, na samom početku rada na tom, tada glavnom, projektu Staroslavenskog instituta, a od 1. lipnja 1960. godine zasnovala je u Institutu stalni radni odnos u zvanju asistenta, te započela raditi i na temama iz srednjovjekovne hrvatske i slavenske književnosti. Godine 1965. postigla je doktorat književnosti, a potom je postupno stjecala viša znanstvena zvanja, postigavši 1978. godine najviše znanstveno zvanje – zvanje znanstvenog savjetnika. Iste, 1978. godine izabrana je i za direktora Staroslavenskog zavoda (ranije Staroslavenskog instituta) i na toj je funkciji ostala do konca života. Kao predstojnik Staroslavenskog zavoda bila je član, a u dva navrata i predsjednik Poslovnog odbora Instituta za filologiju i folkloristiku.

Započevši s radom u Staroslavenskom institutu, i to kao učenik prof. Vjekoslava Štefanića, Biserka Grabar je postupno, ali brzo i lako stekla sva potrebna znanja iz paleoslavističke problematike, a upravo kao klasični filolog imala je dodatne preduvjete da se razvije u vrsnog paleoslavista. Združena, ta dva znanja dala su različite rezultate na osnovnim područjima njezina znanstvenog interesa.

Bio je to na prvom mjestu njezin rad na *Rječniku crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije*, na kojemu je od dolaska u Institut radila kao ekscerptor i obrađivač. Osim u obradi, svojim se znanjem klasičnog filologa obilno koristila i za traženje izvorâ, odnosno grčkih i latinskih, pa i ćirilčkih paralela hrvatskoglagoljskim tekstovima koji su ulazili u korpus za obradu, a nalazila ih je najčešće po evropskim bibliotekama. Godine 1977. postala je glavni redaktor *Rječnika*, glavni obrađivač i rukovoditelj posla. Pod njezinom redakcijom završena je obrada slova A i B *Rječnika crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije*.

Usporedo s radom na *Rječniku* u Institutu je odmah počela raditi i na temama iz hrvatske srednjovjekovne književnosti. U okviru tekstoloških i književnopovijesnih istraživanja najviše su je zaokupljali – i kao klasičnog filologa dakako – najstariji slojevi hrvatskih srednjovjekovnih tekstova koji su se neposredno naslanjali na općeslavensko staroslavensko (i crkvenoslavensko) nasljeđe poniklo na grčko-bizantskim književnim izvorima. Među književnim vrstama bili su to prije svega hrvatskoglagoljski apokrifi, a potom hagiografsko-legendarni tekstovi, homiletski tekstovi, biblijski i liturgijski spisi.

Proučavanje hrvatske apokrifne književnosti Biserke Grabar, po kojemu će njezino ime u književnoj znanosti ostati najbolje upamćeno, nije imalo jačega oslonca u ranijoj hrvatskoj slavističkoj znanosti, premda je već u 19. stoljeću objavljeno nekoliko hrvatskih apokrifnih tekstova, zahvaljujući prije svega mladom Jagiću i Ivanu Berčiću, te Šafaříku, Sreznjevskom, kasnije J. Vajsu i M. Rešetaru. Rudolf Strohal je 1917. godine apokrifnim tekstovima posvetio zasebnu knjigu, kojom je, doduše, upozorio književne povjesnike na bogat sadržaj te književne vrste hrvatskog srednjovjekovlja, ali njegovo se nedovoljno kritičko izdanje nije moglo upotrijebiti u znanstvene svrhe. Poslije Vatroslava Jagića, koji se uz hrvatske tekstove istodobno zanimao i za apokrifne drugih slavenskih književnosti, najozbiljniji su se radovi na tom području mogli očekivati od Stjepana Ivšića, kojemu su apokrifni i hagiografski tekstovi bili omiljena tema u proučavanju hrvatske srednjovjekovne književnosti između dvaju ratova. Na žalost, od toga njegova značajnog posla ostao je samo torzo, s nevelikim brojem objavljenih bibliografskih jedinica i dosta bilježaka u njegovoj ostavštini, u kojima je, međutim, već odlično postavljao i sagleđavao, osobito što se izvorâ tiče, problematiku istraživanja hrvatskoglagoljske apokrifne literature. Upravo tu gdje je stao Ivšić morala je svojim istraživanjima započeti Biserka Grabar. Od samog početka, ne uzimajući u ruke samo pojedine teme i tekstove, široko je zasnovala svoje proučavanje i ušla u apokrifnu tematiku hrvatske i slavenskih književnosti, što je već vidljivo u njezinoj doktorskoj disertaciji *Apokrifi u hrvatskoglagoljskoj književnosti do 16. st. s osobitim obzirom na apokrifna Djela apostolska* (1965). Prihvatila se listanja i čitanja tridesetak hrvatskoglagoljskih kodeksa – zbornikâ i brevijarâ – iz kojih je skupila preko devedeset apokrifnih tekstova. Bio je to u vrijeme prije pojave Štefanićeva opisa Akademijinih glagoljskih rukopisa pravi znanstveni podvig, jer je Biserka Grabar velik dio apokrifnih tekstova sama našla i identificirala. Tek joj je tada vlastita bibliografija starozavjetnih i novozavjetnih hrvatskih apokrifnih tekstova pokazala s kakvom se bogatom i značajnom književnom vrstom hrvatskog srednjovjekovlja susrela.

Od svoje disertacije i prvih objavljenih radova pa do posljednjih najzrelijih sinteza iz ove tematike, Biserka Grabar je sustavno i sveobuhvatno postavljala problematiku istraživanja hrvatske i slavenske apokrifne književnosti, te je svojim istra-

živanjima vrlo pouzdano odgovarala na pitanja koja bismo mogli sažeti u nekoliko točaka: 1) kada su se, gdje i kako pojavili prvi slavenski prijevodi apokrifa, 2) koji su apokrifni tekstovi (slavenski protografi) prevedeni u staroslavenskom, a koji u crkvenoslavenskom razdoblju slavenskih književnosti, 3) iz kojih su književnih izvora i kada apokrifni tekstovi ulazili u hrvatskoglagojsku književnost i u kakvom su odnosu prema slavenskim protografima, ili drugim crkvenoslavenskim, ćirilčkim: bugarskim, srpskim i ruskim tekstovima, 4) u kakvim su odnosima hrvatski apokrifni tekstovi prema svojim grčkim i latinskim arhetipima ili predlošcima? Odgovarajući na ova pitanja, autorica je uzimala i uključivala u svoja proučavanja svaki pojedini hrvatski apokrifni tekst, kao i rijetke staroslavenske spomenike i velik dio crkvenoslavenskih tekstova drugih redakcija, da bi, dakako, u tom obilju hrvatskoglagojske apokrifne građe svoje odgovore temeljila i potvrđivala u produbljenom studiju pojedinih, najznačajnijih hrvatskoglagojskih apokrifa, kojima je posvetila svoje monografske rasprave, jezične analize i tekstološke studije, kao i kritička izdanja teksto-va.

Za uvodni dio svojih istraživanja — čitajući najbolja djela iz nepregledne svjetske znanstvene literature o toj književnoj vrsti — po znanstvenoj utemeljenosti i vlastitom iskustvu izabirala je najbolja književnopovijesna rješenja o genezi apokrifa, slijedeći ih od pojave prvih biblijskih apokrifa u hebrejskoj književnosti prije nove ere, te njihove pojave u prvim i kasnijim stoljećima kršćanstva, kada se ti vjerni praktici kanonskih biblijskih spisa, s kojima su srodni i često istoimeni, isključuju iz kanona službene Crkve, do njihove sudbine u zreлом književnom srednjovjekovlju, u srednjovjekovnoj misaonosti i umjetnosti, i njihova ulaska i u bogoslužne knjige, što je sama konkretno pokazala na apokrifnim tekstovima unesenim u hrvatskoglagojske brevijare. Što se tiče prve pojave apokrifnih tekstova na slavenskom tlu, Biserka Grabar je dopustila mogućnost njihova prevođenja još u ćirilometodskom, moravskom razdoblju prvih slavenskih prijevoda, kada je možda mogao nastati po neki slavenski apokrifni tekst uz tada mnogo potrebnije biblijske i liturgijske tekstove, te spise koji bi uređivali slavenske crkveno-pravne odnose, o čemu možda govore i zabrane apokrifnih tekstova u slavenskim indeksima zabranjenih knjiga, sastavljenima, doduše, prema bizantskim predlošcima, već u prvim desetljećima slavenske književnosti koncem 9. ili početkom 10. stoljeća. Ipak, mnogo veću mogućnost za njihovu pojavu i širenje autorica je vidjela i svojim istraživanjima potvrdila u staroslavenskom razdoblju slavenskih književnosti (do 12. stoljeća) i u kasnijim crkvenoslavenskim tekstovima. Tada, poslije propasti moravske misije, kada su Konstantinovi i Metodijevi učenici pošli među druge Slavene, na slavenskom je jugu započeo cvat te »zabranjene literature«. Makedonija i Bugarska postale su koncem 9. ili početkom 10. stoljeća pradomovina i rasadište slavenskih apokrifnih tekstova, gdje su do 12. stoljeća s grčko-bizantskih predložaka prevede-

ni mnogi i najznačajniji apokrifni tekstovi od kojih će živjeti kasnija slavenska stoljeća. Budući da je o sadržaju tog najstarijeg poglavlja slavenske apokrifne književnosti, kako se čini dosta bogatog i raznolikog, na osnovi danas sačuvanih staroslavenskih apokrifnih spomenika (najstariji sačuvani prijepis datira iz 11. stoljeća) teško govoriti, autorica je došla do navedenih zaključaka prije svega istančanim proučavanjem jezika kasnijih, hrvatskoglagoljskih i crkvenoslavenskih apokrifnih prijepisa drugih redakcija, u čijem je osobito leksiku često otkrivala vrlo staru jezičnu strukturu. Svojim analizama i raščlambama tekstova 11, 12, 13. i kasnijih stoljeća, koje su otkrivale arhaičnost u jeziku mnogih spomenika, pomicala je granice nastanka pojedinih slavenskih apokrifa znatno ranije, i pouzdano utvrđivala koji je apokrifni tekst preveden najkasnije do 12. stoljeća, a koji tek u razdoblju kada se staroslavenska jezična jezgra već počela raspadati i prelaziti u pojedine crkvenoslavenske redakcije. Staroslavensko i crkvenoslavensko poglavlje slavenske apokrifne literature područje je na kojemu se, tražeći korijene i predloške hrvatskoglagoljskim apokrifnim tekstovima, Biserka Grabar najduže i zadržala, i na toj je problematici dala sjajne rezultate. Hrvati su, dakle, svoje apokrifne tekstove prihvatili iz grčko-bizantske književnosti (na koju će slavenski Jug i Istok ostati trajno upućeni) preko zajedničkog staroslavenskog vrela (najčešće preko nekog južnoslavenskog posrednika, tj. preko već prevedene slavenske matice), ali su ih, manjim dijelom, prihvaćali i neposredno iz zapadnih, latinskih tekstova, i neke od njih, u svojim prijevodima, kasnije prenosili susjednim Slavenima. Biserka je Grabar pretpostavila i postojanje možda još nekih sporednih književnih vrela hrvatskih apokrifa, koja će se moći otkriti tek u cjelovitoj obradi svih hrvatskih tekstova.

U svojim pregledima hrvatske apokrifne književnosti, koje je prva — tako iscrpno i cjelovito — donijela u našoj znanosti, kao i u svojim poznatim sintezama, Biserka Grabar nije ispuštala iz vida ni jedan hrvatski apokrifni tekst. Ipak, kao i svaki drugi znanstvenik, u obilju hrvatske apokrifne literature našla je i imala svoje teme i tekstove, ili, recimo, teme i tekstove koji su prvi ušli u njezinu obradu. Bili su to više novozavjetni nego starozavjetni apokrifi, apokrifi mnogo bogatije zastupljeni u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti; bili su to, nadalje, mnogo češće tekstovi ponikli na grčkim izvorima, iz staroslavenskog i crkvenoslavenskog razdoblja slavenskih književnosti, nego mnogo rjeđi apokrifi nastali prema latinskim predlošcima, najčešće u kasnom srednjovjekovlju. Među novozavjetnim apokrifima najviše su je zanimale dvije najrazgranatije i najpoznatije skupine tekstova: apokrifna *Djela apostolska* i *apokrifna evanđelja*. Njezini prvi objavljeni radovi upravo su opsežne tekstološke studije i izdanja tekstova *Djela apostolskih*, apokrifa koji pričaju o životu i sudbini apostola, prvih kršćanskih heroja i mučenika, koji su se u hrvatskoglagoljskoj književnosti sačuvali u lijepom broju, te kojima pripadaju i najstariji sačuvani fragmenti hrvatske apokrifne proze iz 13. stoljeća — Pseudo-Prohorova *Djela apo-*

stola Ivana i Djela Pavla i Tekle. Prva monografija iz ciklusa *Djela apostolskih* posvećena je osobito popularnom apokrifnom apostolskom romanu *Djelima Andrije i Mateja u gradu ljudoždera*, te *Djelima apostola Petra i Andrije*. Nepotpuni tekst hrvatske redakcije prvog apokrifa sačuvan je u *Tkonskom zborniku* iz 16. stoljeća, a potpuni tekst, koji je autorica prva identificirala, u *Berčićevoj zbirci* br. 5 iz 15. stoljeća. Njezina poredbena analiza hrvatskoglagojskih i ćiriličkih tekstova, te grčkih izvora govori da je slavenski arhetip apokrifa prema grčkom predlošku nastao na bugarsko-makedonskom području najkasnije do 12. stoljeća, te da su hrvatski i bugarski tekstovi pripadali jednoj crkvenoslavenskoj matici, a ruska i srpska verzija drugoj. Isto tako produbljena tekstovna i jezična raščlamba drugog slavenskog apokrifa, sačuvanog samo u jednom hrvatskoglagojskom prijepisu (*Žgombičev zbornik*, 16. st.) – koji je, prema autoričinim istraživanjima, jedini fabulom potpun tekst u slavenskim književnostima – te u ćiriličkim tekstovima ruske redakcije, govori da su hrvatskoglagojska *Djela apostola Petra i Andrije* potekla iz crkvenoslavenske, ćiriličke matice, koja je prevedena s grčkog izvora negdje između 12. i 14. stoljeća. Slavenski prevodilac, vrstan znalac grčkog jezika, dopuštao je sebi vlastite, osobito stilske zahvate u tekstu, pa je tako stvorio djelo koje ima odlike samostalnog književnog ostvaraja. Hrvatskoglagojski fragment *Legende o sv. Tekli (Djela Pavla i Tekle)*, najljepše epizode iz apokrifnih *Djela apostola Pavla*, za književne povjesnike i jezikoslovce posebno privlačan tekst iz 13. stoljeća, opisali su I. Milčetić i Vj. Štefanić, a objavljivali prije Biserke Grabar P. J. Šafařík, I. Berčić, V. Jagić i I. Sreznjevski, ali mu je, uz kritičko izdanje teksta, autorica prva posvetila monografsku studiju. U njoj je utvrdila da je hrvatski tekst o ikonjskoj djevici-mučenici, zajedno sa svim ćiriličkim tekstovima ruske i srpske redakcije, među kojima je najstariji staroruski odlomak iz 11. stoljeća, a slijedi ga odmah hrvatski tekst, potekao iz slavenskog arhetipa prevedenog s grčkog predloška i vjerojatno pisanog glagoljicom tijekom 10. stoljeća u Bugarskoj ili Makedoniji u doba punog procvata staroslavenske književnosti. To potvrđuje i jezik našeg odlomka koji ima dosta zajedničkih crta s jezikom *Suprasaljskog zbornika*. Premda zadovoljna rezultatima Vajsovih istraživanja hrvatskoglagojskih Pseudo-Prohorovih *Djela apostola Ivana*, Biserka Grabar je, kako znamo, pripremala svoju studiju i o *Djelima Ivanovim*, a pripremala je i objavila i obradu apokrifnih apostolskih pasija u hrvatskoglagojskim brevijarima.

Između *apokrifnih evanđelja*, među kojima su je najviše zanimala »evanđelja djetinjstva« i *Nikodemovo evanđelje*, kritičko izdanje teksta i opširnu tekstološku studiju Biserka je Grabar stigla posvetiti samo *Pseudo-Tominu evanđelju* ili *Tomina evanđelju djetinjstva*. Taj jedini predstavnik hrvatskoglagojske redakcije teksta, fragment iz 15. stoljeća, koji je prvi opisao i identificirao Vj. Štefanić, ali koji će u proučavanju slavenskog prijevoda *Tomina evanđelja* uključiti tek Biserka Grabar, pokazat će se, zahvaljujući upravo njezinim istraživanjima, vrlo važnim predstavnici-

kom u obitelji crkvenoslavenskih potvrda tog apokrifa. Nastavljajući na dotadašnja istraživanja drugih crkvenoslavenskih redakcija djela, osobito na proučavanje koje im je posvetio Aurelio de Santos Otero (1967), autorica je, utvrdivši vrlo staru jezičnu strukturu hrvatskog odlomka, koja je dodatna potvrda za starinu slavenskog prijevoda, te njegovu pripadnost zajednici slavenskih tekstova, svojim istraživanjima potkrijepila rezultate ranijih proučavatelja po kojima je slavenski prijevod, prema grčkom izvoru, nastao već u ranom razdoblju staroslavenske književnosti, tijekom 10. ili najkasnije poč. 11. stoljeća u Bugarskoj. Osim toga, hrvatski odlomak posebno okuplja slavenske tekstove tog apokrifnog evanđelja oko jednog prijevoda, jer stoji u bliskoj srodnosti s tekstom bugarske redakcije iz 14. stoljeća (tekst Jacimirskoga), s najvjernijim predstavnikom prvotnog slavenskog prijevoda, a bugarskom tekstu nedostaju pojedina poglavlja koje hrvatski tekst posjeduje, pa se po njima mogu rekonstruirati problematična mjesta slavenskog teksta. U svom izdanju hrvatskoglagoljskog teksta *Tomina evanđelja* oštećena i iskvarena mjesta autorica je rekonstruirala na osnovi ostalih slavenskih rukopisa i grčkog originala. Najznačajnije iz ciklusa »apokrifâ rođenja« ili »evanđeljâ djetinjstva« *Protoevanđelje Jakovljevo*, nastalo na grčkom jeziku još u 2. stoljeću, a na slavenskom jeziku poznato još od 12. stoljeća, u hrvatskoglagoljskoj književnosti sačuvano u dvama odlomcima u više rukopisa, nije u obradi Biserke Grabar doživjelo zasebnu studiju ni izdanje teksta, ali je ona i o njemu ostavila mnogo značajnih podataka i zapažanja u mnogim svojim radovima (posebice u članku *Hrvatski glagoljski marijanski apokrifi u XVI. stoljeću*), koji su rezultat vlastitih proučavanja toga teksta. Osobito je željela naći put kojim je to apokrifno evanđelje – prevedeno s grčkog izvora – ušlo u niz hrvatskoglagoljskih brevijara, uz *Pseudo-Matejevo evanđelje* prevedeno s latinskog predloška. Možda ni jedan apokrifni tekst nije tako nosila na srcu, niti ju je toliko »mučio« kao *Nikodemovo evanđelje*, jedini slavenski apokrif preveden – u svojoj duljoj i starijoj verziji – s latinskog predloška u staroslavenskom razdoblju slavenskih književnosti, najvjerojatnije na hrvatskom glagoljaškom području već u 10. stoljeću. Pisala je i referirala o njemu u mnogo prilika (III Congressus internationalis historiae et philologiae Slavicae Salisburgo – Ratisbonensis, 1970; 9. Međunarodna konferencija patrističkih studija u Oxfordu, 1983), ostavljala ga i ponovo mu se vraćala. Najcjelovitije je ono što je o njemu napisala u recenziji na knjigu A. Vaillant-a o slavenskom *Nikodemovu evanđelju* iz 1968. god. i u svojoj studiji *Über das Problem der längeren Fassung des Nikodemusevangelium in der älteren slavischen Literatur* (1979). U svojim je radovima prva u proučavanje slavenskog *Nikodemova evanđelja* uvela i hrvatskoglagoljske tekstove tog apokrifa (dva odlomka dulje verzije: 1. u *Pazinskim fragmentima* s početka 14. stoljeća, 2. u *Fragm. glag. 32c* iz 15. st.), koji su, ranije samo opisani, proučavateljima toga teksta ostali nepoznati. Slavenskim *Nikodemovim evanđeljem*, osobito njegovom duljom verzijom, bavili su se

mnohi proučavatelji, a među njima Speranski (1890 [1895]), Polívka (1891) i Vaillant (1968) na poredbenoj građi, osobito leksiku, ruskih i srpskih tekstova dulje verzije slavenskog *Nikodemova evanđelja*, i ne znajući da postoje i hrvatskoglagoljski tekstovi, došli su do zaključka da se radi o vrlo starom staroslavenskom spomeniku, prevedenom na južnoslavenskom tlu gdje je živjela glagoljica, odnosno u Hrvatskoj. Sobolevski i *Slovník jazyka staroslověnského*, međutim, odlučili su se za njezino moravsko-češko podrijetlo. Biserka Grabar, osobito potaknuta proučavanjima A. Vaillanta, prva se dala na poredbeno proučavanje hrvatskoglagoljskih i ostalih slavenskih tekstova, te je posebice usporedbom ruskog, Novgorodskog odlomka iz 14-15. st., do tada najboljeg predstavnika prvotnog prijevoda, i teksta iz *Pazinskih fragmenata*, najstarijeg sačuvanog teksta slavenskog *Nikodemova evanđelja*, pokazala koliko je hrvatski tekst srodan ruskom, te kako dobro čuva prvobitnu jezičnu i tekstovnu strukturu i mjestimice bolje tradira prvotni prijevod nego ostali slavenski tekstovi. Tako je jakim argumentima poduprla ranije zaključke Speranskog, Polívke i Vaillanta da je dulja verzija *Nikodemova evanđelja* prevedena na hrvatskom glagoljaškom tlu, odakle se potom širila susjednim Slavenima. Ipak, u svom posljednjem osvrtu na ovaj apokrif (Slovo 36) smatrala je da bi ovu problematiku trebalo ponovo staviti u proučavanje. U jednoj od svojih posljednjih studija priredila je izdanje hrvatskoglagoljskog teksta homilije Euzebija Aleksandrijskog iz *Grškovičeva zbornika* (16. st.) sadržajno blize *Nikodemu evanđelju*.

Biserka se Grabar bavila i drugim novozavjetnim apokrifima – *apokalipsama* i, u hrvatskim tekstovima slabo zastupljenim, *apokrifnim poslanicama*, a među starozavjetnim apokrifnim tekstovima posebice su je zaokupljali *Abrahamova oporuka* ili *Abrahamova smrt* i *Život Adama i Eve*, premda o njima nije objavila zasebne studije, niti im izdala tekstove. Nekoliko njezinih pregleda hrvatske apokrifne proze i sintezâ cjelokupne problematike (navedenih u *Bibliografiji* pod br. 10, 11, 12, 32, 34, 41, 46), pa i neki drugi radovi, u kojima je govorila doista o svakom hrvatskom apokrifnom tekstu, nizala podatke, svoja zapažanja i već gotova rješenja pojedinih problema, osobito što se tiče njihovih izvora, govore da je namjeravala proučiti i obraditi sve hrvatske apokriife. I ovako Biserka je Grabar ispisala jednu veliku knjigu o hrvatskoj apokrifnoj književnosti, izvanrednu i nezaobilaznu u svim budućim proučavanjima hrvatskog i slavenskog srednjovjekovlja. Ne treba zaboraviti ni njezine recenzije knjigâ iz apokrifne tematike, koje su zapravo njezine produžene studije, još više, produžene knjige recenziranih autora, jer ih je obilno dopunjavala podacima iz hrvatske apokrifne literature, slabije poznate stranim autorima, i rezultatima vlastitih istraživanja. Sve su te recenzije posvećene radovima o *apokrifnim evanđeljima* (*Pseudo-Tomínu evanđelju*, *Protoevanđelju Jakovljevu*, *Nikodemu evanđelju*), pa su tako i ove njezine ocjene također prilog proučavanju te skupine apokrifnih tekstova. Tražeći izvore hrvatskoglagoljskim tekstovima, pokazala je i

začuđujuće dobro poznavanje slavenskih staroslavenskih i crkvenoslavenskih tekstova, kao i grčkih apokrifna, pa je svaka studija o hrvatskom apokrifnom tekstu vrijedan prinos i proučavanju slavenske apokrifne literature. U Štefanićevoj hrestomatiji hrvatskih srednjovjekovnih književnih tekstova, na kojoj je surađivala zajedno s Marijom Pantelić i Anicom Nazor, u popularnom je izdanju priredila i obradila niz apokrifnih, ali i hagiografsko-legendarnih tekstova.

Sklonost prema ranom hrvatskom srednjovjekovlju vodila je Biserku Grabar i u proučavanju hrvatske hagiografsko-legendarne književnosti najstarijega razdoblja, kojim je obuhvatila nekoliko vrlo značajnih bizantskih hagiografija i dala daljnji prilog sagledavanju bizantsko-slavenskih književnih odnosa. U tom proučavanju posebno mjesto pripada *Legendi o mučeništvu sv. Jakova Perzijanca*, pasiji koju je autorica identificirala sastavivši dva vrlo oštećena glagoljska odlomka, od kojih je prvi već pripadao *Pazinskim fragmentima (Fragm. glag. 90 j)*, a za drugi (*Fragm. glag. 89*) je pouzdano utvrdila da kao dio ove legende pripada istom zborniku, što je ranije naslutio i Vj. Štefanić. Usporedbom hrvatskoglagoljskog teksta, najstarijeg predstavnika slavenskog *Mučenja*, s trima mlađim ćirilčkim prijepisima, autorica je dokazala da svi tekstovi potječu iz istog slavenskog prijevoda, slavenskog arhetipa koji je po jezičnim osobinama i vremenu postanja vrlo blizak *Suprasalskom zborniku*, staroslavenskom spomeniku iz 11. stoljeća. Daljnja usporedba slavenskih tekstova s više grčkih tekstova *Mučenja* pokazala je ne samo da je slavenska pasija prevedena s grčkog predloška, nego da je grčki tekst s kojega je prevedena slavenska legenda bio bliži sirsom originalu legende od svih danas poznatih grčkih recenzija, te da je možda bio, danas izgubljeni, grčki arhetip, čime bi se potvrdila pretpostavka o njemu P. Devosa (1953). U tom slučaju slavenski bi prijevod imao veliko značenje za rekonstrukciju grčkog arhetipa legende o perzijskom mučeniku iz 5. stoljeća.

Pazinski fragmenti, teško oštećeni odlomci jednog zbornika s početka 14. stoljeća, bili su, kako se čini, najdraži glagoljski spomenik Biserke Grabar. Nastavljajući na Štefanićev opis i Ivšićeva neobjavljena istraživanja, objavila je o njemu, ili o pojedinim njegovim tekstovima nekoliko radova, pretpostavljajući da njegovo podrijetlo dopire možda i do moravskog razdoblja. Proučavala je svaki njegov tekst, a uz *Nikodemovo evanđelje* i *Mučenje sv. Jakova Perzijanca*, osobito odlomak *Legende (pasije) o sv. Eustatiju*, najstarijeg slavenskog predstavnika ove hagiografije, o kojoj je pisala u nekoliko navrata. Nastavljena na Štefanićeva, pogotovo Ivšićeva istraživanja, koji je, usporedbom hrvatskog teksta sa ćirilčkim izdancima legende, utvrdio da su svi potekli iz jednog slavenskog prijevoda nastalog najkasnije do 11. stoljeća, njezina je analiza leksika pokazala da se možda radi čak i o ćirilometodskom prijevodu, čime je potkrijepila istu, poznatu pretpostavku I. Dujčeva stvorenu prema ŽK 3. Između hrvatskih legendi bizantskih izvora bavila se i *Legendom o sv. Agapi-*

ju, Legendom o sv. Nikoli, Legendom o našašću sv. križa, dok je poznatoj *Legendi o sv. Aleksiju* posvetila dvije studije u kojima je objavila i tri hrvatskologoljska teksta legende: dva odlomka iz 15. stoljeća i jedan potpuni tekst s početka 17. stoljeća. U prvoj je studiji usporedila hrvatskologoljske fragmente iz 15. stoljeća s osam ćirilčkih tekstova, te utvrdila da između dvaju slavenskih prijevoda ili redakcija legende (koje je ustanovila V. P. Adrianova), nastalih prema različitim grčkim predlošcima, hrvatski tekstovi pripadaju onom slavenskom arhetipu iz kojega je potekao i njegov najstariji sačuvani prijepis, staroruski tekst Zlatostruja iz 12. stoljeća. Taj je slavenski arhetip, svakako staroslavenski spomenik, nastao na južnoslavenskom području i bio je vrlo blizak jeziku i leksiku *Suprasalskog zbornika*. Za potpuni hrvatskologoljski tekst legende s poč. 17. stoljeća, izvanredno oljuštivši staru bizantsku jezgru legende od kasnijih naslaga zapadne tradicije teksta, utvrdila je da i ovaj hrvatski tekst, znatno pomlađenog jezika, pripada, kao i ranije objavljeni odlomci iz 15. stoljeća, bizantskom tipu legende, te da je kao i oni potekao iz istog staroslavenskog izvora. Ne našavši direktni predložak teksta, zaključila je nadalje, prema brojnim sadržajnim interpolacijama, stilističkim i jezičnim zahvatima, da je glagoljaški pisar stvorio prilično originalnu verziju hrvatske *Legende o sv. Aleksiju*.

Kada govorimo o kritičkim izdanjima tekstova, Biserka Grabar je uložila vrlo veliki trud u izdavanje *Hrvojeva misala* (1973) i *Hvalova zbornika* (1986). U kolektivnom radu na kritičkom izdanju *Hrvojeva misala* usporedila je osnovni tekst sa *Ročkim misalom* i oblikovala cijeli kritički i parakritički aparat, te tako obavila ogroman dio cjelokupnog posla. Za izdanje je, zajedno s ostalim suradnicima na tom projektu, nagrađena Republičkom nagradom »Božidar Adžija«. Isto tako dragocjen doprinos dala je i izdanju *Hvalova zbornika*, u kojemu je transkribirala i kritičkim i parakritičkim aparatom popratila *Djela apostolska*, od poslanica sve *Katoličke poslanice*, glavni dio *Psaltira i biblijske kantike*, te *apokrifne tekstove*, ukupno više od trećine cjelokupnog teksta zbornika.

Posljednje godine života Biserka Grabar je gotovo sasvim posvetila radu na *Rječniku*, tako da nije stigla do kraja izdati apokrifne, a niti je mogla, tako često kao prije, o apokrifnim i drugim tekstovima objavljivati tekstološke studije. Ipak, i u tom je razdoblju objavila nekoliko izvanrednih radova, kojima je proširivala svoje znanstvene interese, a među njima upozoravamo na monografsku raspravu o tiskanom *Baromićevu brevijaru* (1493), u kojoj se još jedanput predstavila kao vrstan poznavalac liturgijskih tekstova, i raspravu o grafijskim i jezičnim osobinama *Frašćićeva psaltira* (15. st.), jedinog hrvatskog predstavnika komentiranih psaltira bizantskog tipa, prema kojima je mogla donijeti neke zaključke o njegovu podrijetlu i ocijenila slavenski prijevod komentara kao jedan od najvršnjih spomenika staroslavenskog jezika i književnosti.

Premda već teško bolesna i u 1985, Metodijevoj godini pisala je članke iz ćirilometodske problematike za simpozije i kongrese na kojima ih sama više nije mogla pročitati. Dva takva rada objavljuju se u ovom broju Slova. U jednome od njih prati-la je početke i razvoj kulta Ćirila i Metodija u hrvatskoglagoljskim liturgijskim spomenicima. U drugoj, posljednjoj svojoj studiji *Ćirilometodski i staroslavenski prijevodi u hrvatskoglagoljskim prijepisima* govorila je o hrvatskoglagoljskim biblijskim i liturgijskim spisima, o homiletskim, hagiografskim i apokrifnim tekstovima ćirilometodskog i staroslavenskog podrijetla. Vratila se tako još jedanput tekstovima koje je najviše voljela i razdoblju na kojemu je pokazala najbolje strane svog iznimnog talenta.

Biserka Grabar, tekstolog i leksikograf, liturgiĉar i knjiŹevni povjesnik, u prouĉavanju hrvatske srednjovjekovne knjiŹevnosti bila je prije svega tekstolog. Znanstvenik fundamentalnih istraŹivanja, koji je uvijek polazio od teksta i koji je sve, baš sve ĉitao iz teksta. Najviše su je zanimala malo poznata i neistraŹena poglavlja hrvatske glagoljaške jeziĉne i knjiŹevne kulture; nepogrešivo je pronalazila i izabirala najteŹe tekstove, hvatala se za najmanje fragmente, ostriške i retke apokrifnih, hagiografskih i homiletskih tekstova od 12. do 14. stoljeća, premostujući i u ĉinjenicama nepremostive praznine svojim znanjem i strpljivošću. Kao tekstolog ostavila je u svojim kritiĉkim izdanjima niz praktiĉnih napomena i instruktivnih odlomaka o izdavanju hrvatskih glagoljskih tekstova, a napisala je i veće radove o metodološkim pitanjima i problemima hrvatskoglagoljske tekstologije i tekstologije drugih starih slavenskih knjiŹevnosti (*O kritiĉkom izdanju Hrvojeva misala; O nekim problemima kritiĉkog izdavanja hrvatskoglagoljskih tekstova; Prilog diskusiji o Pravilima za kritiĉka izdanja starih srpskih pisaca*). Bila je spremna i na rekonstrukcije, bilo hrvatskoglagoljskog teksta prema crkvenoslavenskim tekstovima drugih redakcija i grĉkom originalu, bilo grĉkog arhetipa prema njegovim slavenskim prijevodima. Njezina kritiĉka izdanja tekstova i tekstološke studije ostaju bez premca u hrvatskoglagoljskoj tekstologiji.

Zahvaljujući svom širokom znanju i dobrom poznavanju ne samo klasiĉnih nego i mnogih Źivih evropskih jezika, Biserka Grabar je, uz nastupe u zemlji, ĉesto odlazila i u inozemstvo na studijska putovanja, na simpozije i kongrese, na evropska sveuĉilišta. Radila je u bibliotekama Italije (najĉešće u Vatikanskoj biblioteci u Rimu), Austrije, Njemaĉke, Nizozemske, Belgije (u bolandistiĉkoj biblioteci u Bruxellesu, najbogatijoj biblioteci hagiografskih tekstova i literature), Engleske. Ćitala je svoje referate na mnogim simpozijima i kongresima (na II. i III. kongresu posvećenom povijesti i kulturi slavenskih naroda u Salzburgu i Regensburgu 1967. i 1970. god., na *Međunarodnoj znanstvenoj konferenciji »Slavenske kulture i Balkan«* u Varni 1975. god., na međunarodnom simpoziju *Srednjogrĉka literatura i slavenske litera-*

ture u Solunu 1979. god., na VIII. Međunarodnom mariološkom i XV. marijanskom kongresu u Zaragozi 1979. god., na 9. Međunarodnoj konferenciji patrističkih studija u Oxfordu 1983. god.). Nekoliko je puta predavala i na evropskim sveučilištima (Milano, Erlangen). Tako je svojim radovima, objavljenim na njemačkom, francuskom, talijanskom i engleskom jeziku, upoznavala i evropsku javnost s tekovinama hrvatske srednjovjekovne kulture, pa je i u svijetu stekla glas vrhunskog stručnjaka za hrvatski glagolizam.

Posebno poglavlje njezina djelovanja bio je njezin rad s mladim znanstvenicima u Staroslavenskom zavodu. S velikom je ljubavlju okupljala i odgajala mlade za rad na *Rječniku*, ali i na svim drugim glagoljaškim temama, i svojim bogatim znanstveničkim i ljudskim iskustvom nesebično ih upućivala u najpouzdanije metode prilaznja jednoj teškoj i složenoj znanosti. Još nekoliko tjedana prije smrti trošila je posljednje mrvice snage pognuta nad rječničkom građom i upućujući mlađe znanstvenike.

U okviru rada na mnogim znanstvenim zadacima Zavoda bila je i glavni urednik časopisa *Radovi Staroslavenskog instituta*.

Kao svaki veliki i istinski znanstvenik, Biserka Grabar je bila jednostavna i nesebična u svom bogatom znanju, samozatajna i skromna u svome stvaranju i u javnim nastupima. Premda rođena u Zagrebu, daleko od hrvatskog glagoljaškog tla, na kojemu bi mogla svoje prve intelektualne interese oblikovati u susretu sa živom glagoljaškom kulturom i književnom prošalošću, u svojim je žilama nosila strasnu glagoljašku krv kojom je ispisala svoje vrijedno djelo. Bila je znanstvenik iznimne individualnosti i vlastitih osvjedočenja, koja je apsurd smrti, a možda i života, prevladala svojim djelom.

Mi, njezine kolege i prijatelji iz Staroslavenskog zavoda i Instituta za filologiju i folkloristiku, njezini suradnici u zemlji i u inozemstvu, sjećat ćemo se Biserke Grabar kao dobrog, dragog i uvijek nasmijanog, iznad svega hrabrog čovjeka. U naponu svojih stvaralačkih mogućnosti, više od dvije godine slamana surovom bolešću, nije se tužila ni ispuštala nadu i umorne je oči upirala u život i u rad. I nas, zaplašene, hrabrila je svojom hrabrošću. I na tome joj hvala. Počivala u miru.

BIBLIOGRAFIJA

znanstvenih i stručnih radova Biserke Grabar

1963

- 1) *Orientalia Christiana Periodica*, vol. XVIII, XX, XXI, XXII, XXIII (Roma 1952-1957). (Osvrt.) Slovo 13, Zagreb 1963, 229-234.